

4. Пошук компромісу з радянськими силами

На початку 1942 р. радянський партизанський рух тільки зароджувався. Майже всі бази, залишені для розвитку партизанської боротьби в тилу німецьких окупантів, були викриті, а кадри — розгромлені. Диверсійно-розвідувальні групи та загони особливого призначення тільки розпочинали свою діяльність. Лише 30 травня 1942 р. постановою ДКО при Ставці ВГК було створено Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР) на чолі з колишнім секретарем ЦК КП(б)У П. Пономаренком. Водночас було створено і низку фронтових партизанських штабів, у тому числі й Український штаб партизанського руху (УШПР), який очолив Т. Строкач. Спочатку УШПР підпорядковувався безпосередньо ЦШПР, однак пізніше, у вересні 1942 р., був реорганізований у республіканський штаб партизанського руху, а в березні 1943 р., після розформування ЦШПР, його було підпорядковано Ставці ВГК та ЦК КП(б)У¹¹⁷.

Проте взимку і весною 1942 р., як було сказано вище, територія Полісся залишалася для радянських партизанів ще не освоєною, її контролювали переважно бульбівці. Тому керівники радянських партизанських загонів намагалися схилити Т. Бульбу-Боровця на свій бік. “У лютому 1942 року, — писав О. Шуляк, — більшовики шукають контакту зі штабом в Олевську, а в березні цього ж року вже прибув їхній емісар на пункт Кармелюка в Людвиполі з пропозицією зустрічі компетентних осіб”¹¹⁸.

Інтенсивнішими контакти стали після того, як наприкінці червня 1942 р. в район Мозирських лісів був закинтий загін особливого при-

значення на чолі з Дмитром Медведевим. У складі загону був представник Генерального штабу Червоної армії О. Лукін, який проводив переговори з отаманом.

16 вересня 1942 р. О. Лукін зустрівся з Т. Бульбою-Боровцем поблизу с. Бельчанки-Глушків. Д. Медведев так описує початок розмови: “Отаман намагався показати, що налаштований миролюбно. Він звернувся до Лукіна за усіма правилами дипломатичного етикету, назвавши його “високою договірною стороною”, яку він радий вітати. О. Лукін, у свою чергу, заявив: “Ми не вважаємо вас договірною стороною. Ми прийшли говорити з вами як із зрадником батьківщини. Домовлятися нам з вами ні про що. Ви можете покаятися у скоєних вами важких злочинах перед народом і спробувати спокутувати свою вину, негайно розпочавши активну збройну боротьбу проти німецьких загарбників. У цьому разі ми будемо прохати президію Верховної Ради про амністію для членів вашої незаконної і злочинної організації”¹¹⁹.

З тим, що переговори почалися саме так, як стверджує Д. Медведев, важко погодитись. У спогадах багатьох учасників національно-визвольної боротьби вказувалося, що на перших етапах контактів із радянськими представниками останні не акцентували уваги на суперечностях, які існували між обома сторонами, а навпаки — згладжували їх. Зовсім по-іншому про початок переговорів згадує й Т. Бульба-Боровець: “Підполковник Лукін, як офіцер спеціальної служби, розпочав переговори привітанням героїчної УПА та її командування від самого товариша Сталіна, советського уряду, Генерального штабу СРСР та уряду УРСР”¹²⁰. Далі О. Лукін заявив, що радянський уряд, Й. Сталін, Червона армія, уряд радянської України “з великою гордістю дивляться на нас як на активних месників за всі кривди, заподіяні героїчному українському народові озвірілими фашистськими загарбниками”¹²¹.

Під час цієї зустрічі Т. Бульба-Боровець не дав однозначної відповіді щодо спільної боротьби з німецькими окупантами. Він заявив, що повинен проконсультуватись і скоординувати це питання з “центром”. Наступна зустріч була призначена на 26 вересня, однак відбулась лише через місяць, оскільки радянські партизани міняли свої місця, остерігаючись нападу німецьких карателів.

28 жовтня 1942 р. О. Лукін, як стверджує Д. Медведев, знову пішов на переговори з керівником УПА(Б-Б) Т. Бульба-Боровець називає іншу дату, ніж Д. Медведев, — кінець листопада 1942 р. На переговорах, як зазначав Т. Бульба-Боровець, були представники “центру” — політичний референт та редактор газети “Самостійник”. Т. Бульба-Боровець на цій зустрічі, за словами Д. Медведева, заявив, що вступає на шлях збройної боротьби з німецькими загарбниками. Під кінець зустрічі він запропонував встановити пароль, щоб уникнути сутічок між радянськими партизанами та бульбівцями¹²².

У мемуарах Т. Бульби-Боровця про готовність бульбівців розпочати широкомасштабну боротьбу з німцями не йдеться. Навпаки, отаман згадує, що в листі до Лукіна він не підтримує антинімецький виступ усієї України, бо переконаний, що УПА(Б-Б) може розпочати такий виступ лише тоді, коли буде відкритий другий фронт на заході та розпочнеться антифашистська боротьба у всій Європі. “У противному

4. Пошук компромісу з радянськими силами

разі, — вважав Т. Бульба-Боровець, — крім винищення цілої нації, він більше нічого не принесе”¹²³.

На цій зустрічі О. Лукін знову наполягав знищити Е. Коха. Однак отаман, сподіваючись порозумітися з гітлерівцями, зайняв вичікувальну позицію. Поліський отаман розумів, що після вбивства Коха шлях до переговорів з нацистами буде закритий.

Переговори показали відмінність позицій договірних сторін. Це відзначає і американський історик Дж. Армстронг: радянські представники вимагали формального підпорядкування націоналістичних формувань радянському контролю, тоді як Бульба-Боровець і його прихильники виявляли єдність у відстоюванні обмеженої домовленості в боротьбі проти німців¹²⁴.

11 грудня 1942 р. голова Раднаркому УРСР Л. Корнієць і начальник штабу УШПР Т. Строкач надіслали радіограму в партизанські з'єднання О. Сабурова, С. Маликова та С. Ковпака, в якій наголошувалось: “Уважно розберіться з фактичним станом загонів українських націоналістів, котрі діють в Житомирській, Рівненській та інших областях. Дізнайтесь про кількість, чисельність, озброєння загонів, прибулі чи місцеві жителі, ставлення до них населення. Чи ведуть насправді націоналісти боротьбу проти німців, ставлення останніх до націоналістів. Повідомте вашу думку про методи боротьби і розкладу націоналістичних загонів і залучення їх до боротьби проти німців... не дозволяйте проникненню агентури націоналістів до партизанських загонів”¹²⁵.

Збір інформації про повстанців мав допомогти радянським керівникам у виробленні їхньої стратегії щодо українських національних сил. Думки про можливість досягнення взаємодії з українськими повстанцями певний час існували.

На початок 1943 р. обидві сторони зрозуміли, що переговори ні до чого не приведуть. Відносини зупинилися на стадії нейтралітету. УПА(Б-Б) здійснювала свої акції самостійно, а радянські емісари почали організовувати власні партизанські загони, перекидаючи їм командно-комісарський персонал та військово спорядження літаками.

Слід також відзначити, що у контакт із бульбівцями вступали не лише партизани із загону Д. Медведєва, але й пізніше — бійці з'єднання С. Ковпака та інших партизанських підрозділів.

У кінцевому результаті від нейтралітету з бульбівцями виграли радянські партизани. Нейтралітет відкривав доступ у села, де бульбівці мали свою агентуру, і радянські представники могли працювати серед населення, яке вже не боялось розправи за контакт із ними. Проводилась “роз'яснювальна” робота і серед бульбівців. На виграшну роль нейтралітету між обома сторонами для радянських загонів вказує і Д. Медведєв¹²⁶.

Певний вплив на те, що Т. Бульба-Боровець пішов на контакт із радянськими партизанами, мали й симпатії багатьох рядових бульбівців до радянської влади. Секретар Рівненського підпільного обкому КП(б)У, командир партизанського з'єднання В. Бегма у своєму доносенні від 8 липня 1943 р. до начальника УШПР Т. Строкача повідомляє, що серед санітарів і молодшого складу бульбівців часто спостерігаються випадки одностайності стосовно Радянської влади, багато заявляють: “Скоріше закінчилась би війна, хай краще буде Радянська

влада, ніж будуть правити німці”¹²⁷. Певну роль у контактах зіграло й намагання керівника УПА(Б-Б) перетягнути радянських партизанів на свій бік. Той же В. Бегма в іншому донесенні свідчить, що бульбівці вербують партизанів і бійців Червоної армії, які потрапили в оточення. Вони використовують їх як інструкторів військової справи, а інколи навіть призначають командирами взводів¹²⁸. Слід зазначити, що хоча і бульбівці, і радянські партизани воювали з німецькими окупантами, однак у них була різна мета, а отже, і різні форми боротьби. Радянське керівництво розглядало бойові дії партизанів як дієву форму допомоги Червоній армії, і партизанська діяльність відповідно підпорядковувалась боротьбі на фронті. Через те головним завданням радянських партизанських загонів було сприяння фронтовим операціям, яке включало проведення комунікаційних диверсій, удари по об’єктах військового значення, збирання розвідувальної інформації.

Зовсім інше бачення збройної боротьби проти гітлерівців мав Т. Бульба-Боровець. Для нього вона була насамперед формою самооборони населення на захопленій загарбниками території. Тому головним завданням збройної боротьби бульбівців було утримання німецьких окупантів від нападів на території, контрольовані їхніми загонами, й накопичення сил для подальшої боротьби з виснаженими ворогами. Комунікацій і військових об’єктів бульбівці практично не зачіпали.

Всю складність тогочасних стосунків між радянськими партизанами та підрозділами Т. Бульби-Боровця відбивають сторінки щоденника комісара Сумського партизанського з’єднання С. Руднева, який писав: “націоналісти — наші вороги, але вони б’ють німців”¹²⁹.

Про ставлення радянських партизанів до бульбівців йдеться і в звіті комісара партизанського з’єднання, яким командував О. Сабуров, — З. Богатиря. Останній писав, що бульбівці “б’ють мельниківців, бандерівців, партизанів і німців. Бульба — це такий анархіст, який ні на що не дивиться, ні про яку програму своєї діяльності не говорить. Це — свідчення з допитів націоналістів”¹³⁰.

Стосунки між бульбівцями та радянськими партизанами відбиває і звіт Т. Бульби-Боровця за 1 січня 1942 р. — 15 листопада 1942 р., підписаний 15 лютого 1943 р. “Під осінь 1942 р. советська партизанка почала шукати порозуміння з нами. Проведено переговори... Нам було ясно, що з ними жодної співпраці не може бути... Більшовики домогалися від нас виконати атентат (теракт) на Рейхскомісара України Коха, за що обіцяли зброю і т. п. Дальше намагання втягнути нас до якнайширшої своєї диверсії на тилах німецької Армії. Ми справу відтягали, пояснюючи всякими причинами. Тоді більшовики заактивізували свою партизанку і, зорієнтувавшись, що до своєї диверсії так легко не втягнуть, об’явили нам війну”¹³¹.

Вище вже зазначалося, що в УПА(Б-Б) існували дві, здавалося б, взаємовиключаючі сили, одна з яких намагалася за будь-яких обставин, якщо не співпрацювати, то уникнути відкритої боротьби з гітлерівцями, а інша — боротися з ними. Останню підтримував І. Мітринга і його прихильники. Вони об’єктивно прагнули до нейтралітету з радянськими партизанами, до зосередження головної уваги на боротьбі з німецькими окупантами.

4. Пошук компромісу з радянськими силами

У 1941 р. ця група утворювала “ліве крило” бандерівської партії. До неї входили Турчинович, Ревак, Паладійчук, Борис Лівіцький, які разом із “похідною” групою ОУН(Б) прямували в столицю України проголосити акт відновлення української держави. Однак по дорозі до Києва вони були затримані гітлерівцями. Частина молодих людей врятувалася від арешту, пішовши в підпілля. Пізніше, побачивши, що програма “лівого крила” не знаходить підтримки в ОУН(Б), вони, за винятком Бориса Лівіцького, попрямували на Волинь, де знайшли притулок у “Поліській січі”. При підтримці Л. Щербатюка-Зубатого І. Мітринга і його прихильники заснували Українську народно-демократичну партію (УНДП)¹³².

Побувавши у східних областях України, І. Мітринга переконався у відсутності підтримки населенням націоналістичної програми ОУН і зробив висновок: “треба обов’язково організувати якусь нову політичну силу, яка б вела розумну, насамперед ідеологічно-світоглядну боротьбу проти компартії, німців, супернаціоналістів”¹³³.

Матеріали про УНДП знаходимо і в повідомленнях радянських партизанських командирів в УШПР. В одному з них зазначено: “На території Західної України з колишніх націоналістичних банд створено українську народно-демократичну партію. Створено і вироблено програму партії. В останній УНДП прокламує себе партією українських трудящих міст і сіл, яка бореться за повне визволення українського народу, а також за владу українських трудящих і звільнення від національного гніту. Ця партія бореться за перебудову Європи і Азії за принципом самовизначення нації, проти звірячої експлуатації і знищення одних народів іншими... УНДП випускає газету “Земля і влада”¹³⁴.

Але на практиці вплив партії був незначним, в УПА(Б-Б) переважали пронацистські настрої. Відповідно і статус-кво у стосунках бульбівців з радянськими партизанами рано чи пізно мав бути зруйнованим. Невдовзі почали розгортатися події в цьому напрямку. Варто зазначити, що сутички між обома сторонами були й раніше, навіть тоді, коли зберігався “нейтралітет”. Так, у повідомленні командира партизанського з’єднання О. Сабурова до штабу УШПР від 3 грудня 1942 р. вказано, що бульбівці “нападають на партизанські групи, роззброюють їх та б’ють”¹³⁵. Проте сутички не мали кровопролитного характеру. На початку весни 1943 р. відносини між обома сторонами змінюються.

1 березня 1943 р. на мосту через річку Случ, що поблизу с. Хотин тодішнього Людвипільського району, був обстріляний разом з іншими членами загону особливого призначення радянський розвідник М. Кузнецов¹³⁶. Ця подія стала початком жорстокої боротьби між бульбівцями й радянськими партизанами. Відносини між ними в цей період відбиті в доповіді секретаря Рівненського підпільного обкому КП(б)У В. Бегми центру. Повідомлялося, що “Т. Бульба-Боровець остаточно припинив боротьбу з німцями і розпочав активні дії проти партизанів”¹³⁷. Слід зазначити, що до цього бульбівців схиляли й антибульбівські дії радянських партизанів. В одному з повідомлень до УШПР від 21 серпня 1943 р. зазначено: “Диверсією і спеціально випущеними мною листівками від імені бульбівців я обдурив німців, і 13, 14 серпня німці глушили бульбівців”¹³⁸. Між радянськими партизан-

ськими загонами та бульбівцями відбувались як невеликі сутички, так і великі бої. Так, у травні 1943 р. бульбівці обстріляли розвідку партизанського загону з’єднання, яким командував О. Сабуров¹³⁹.

У доповіді про бойову діяльність цього партизанського з’єднання вказано, що лише один загін у квітні 1943 р. в районі Єльно, Томашгород, Любиковичі, Бережки знищив 183 бульбівців¹⁴⁰. Про один із трагічних для бульбівців боїв повідомляє і В. Бегма: партизанська група під командуванням Санкова розпочала бій з бульбівцями поблизу с. Бутейки, де було вбито і поранено близько 100 чоловік¹⁴¹. Про збройні сутички між радянськими партизанами та бульбівцями в цей період повідомляють і німецькі документи¹⁴².

Д.Медведев пояснював такий розвиток подій тим, що гітлерівські керівники дали наказ Т. Бульбі-Боровцю розпочати війну з партизанами. Протилежної думки дотримувався поліський отаман. “Однак від половини лютого 1943 року, — писав він, — наш домовлений нейтралітет із Лукіним був остаточно по-більшовицькому односторонньо зірваний. Це пояснювалося головним чином тим, що вже в той час Червона армія почала свій наступ під Сталінградом”¹⁴³.

Третю версію подають документи архіву Служби безпеки України: “Бульба був небезпечним для німців, а особливо його союз з радянськими партизанами. Тоді вони вдалися до провокації. Організувавши партизанські загоони із куркульського, антирадянського елемента, в тому числі і військовополонених Радянської Армії, німці послали їх під виглядом радянських партизанів нападати на бульбівців, викликаючи тим самим в останніх ворожнечу до наших партизанів. Після одного з таких кровопролитних зіткнень бульбівці порушили перемир’я”¹⁴⁴.

Найреальнішою є третя версія. Це підтверджується низкою фактів. Так, німецькою окупаційною владою в листопаді 1942 р. була видана інструкція для всіх спецслужб третього Рейху, в якій, зокрема, містилося застереження не допустити згоди між партизанами й націоналістами¹⁴⁵. Німецька влада докладала багато зусиль, щоб скомпрометувати антинацистський рух в Україні, роз’єднати його сили, послабити активність, зіштовхуючи різні угруповання. І в цьому плані нацисти досягали деяких успіхів, але в цілому побороти антинімецький опір вони не змогли.

Або такий факт. Полковник О. Лукін, який був безпосереднім представником Генерального штабу Червоної армії на переговорах із Бульбою-Боровцем, повернувся з “центру” до загону Д. Медведева після порушення нейтралітету¹⁴⁶. До того командування загону особливого призначення не могло не знати позиції керівництва УШПР і КП(б)У щодо націоналістів. У 1943 р. М. Хрущов підготував спеціальне послання, в якому роз’яснювалась офіційна тактика радянського керівництва стосовно бульбівців та бійців інших національних формувань. Зокрема наказувалося: “Не виступати збройно проти цих загонів, якщо вони самі на вас не нападають, пам’ятаючи, що головним завданням є розгром фашистської Німеччини і вигнання німецьких окупантів з нашої території”¹⁴⁷.

Після порушення нейтралітету формуваннями Бульби-Боровця радянські партизани активізували збір детальної інформації про діяльність бульбівців. У радіограмі командира партизанського з’єднання

4. Пошук компромісу з радянськими силами

І. Шитова від 5 травня 1943 р. повідомлялось: “Бульбівці ведуть бої з німцями на правому березі р. Случ”¹⁴⁸.

Лектор ЦК КП(б)У, який перебував у з'єднанні О. Сабурова у вересні 1943 р., зазначав: “У Ровенській області діють збройні формування бульбівців. Як правило, вони нападають на невеликі групи партизанів, вирізують польські сім'ї, проти німців не виступають, і їх німці не чіпають”¹⁴⁹.

В. Бегма, секретар Рівненського підпільного обкому КП(б)У і командир партизанського з'єднання, в червні 1943 р. доповідав в УШПР: “У Ровенській області діють бульбівські загони: Берези — 400 чоловік, Легенди — 450, Єремщини — 325, Орла — 100, Махорка — 300 чол.”¹⁵⁰ В іншому донесенні (липень того ж року) В. Бегма підтверджував цю інформацію і повідомляв, що існує також кілька бульбівських таборів у районі Цуманських лісів чисельністю до 1000 чоловік. Зокрема він зазначав, що населення в місцевостях, де розташовані бульбівські загони, “їм симпатизує і тримає в селах застави проти партизанів. Про наближення партизанів місцеві жителі повідомляють бульбівців”¹⁵¹.

До дій УПА(Б-Б) особливо пильно придивлявся О. Сабуров. У червні 1943 р. він у радіограмі Т. Строкачу повідомляв: “Одне групування бульбівців знаходиться в районі Домбровиці—Сарни—Володимерець. Друге угруповання міститься по селах і хуторах від Сарн до Рокитного. Частково бульбівці живуть нелегально в Сарнах, Рокитно, Домбровиці. В Деражнянському районі угруповання націоналістів налічує до шести тисяч чоловік”¹⁵².

Особливої сили набуває ідеологічне протистояння. Командирам партизанських загонів вказувалось “всіма силами викривати керівників цих формувань — буржуазних націоналістів — як ворогів українського народу, німецьких агентів”¹⁵³.

У докладній записці лектора ЦК КП(б)У К. Дубини до М. Хрущова (вересень 1943 р.) повідомлялося, що лише у з'єднанні під командуванням О. Сабурова загін ім. Щорса за липень 1943 р. розповсюдив серед населення більш ніж 35 000 листівок, загін ім. Леніна — 37 000, загін ім. Ворошилова — 26 000, загін ім. 24-ї річниці РСЧА — більше 47 000¹⁵⁴. Щоб скомпрометувати Т. Бульбу-Боровця в очах народу, складався і так званий народний фольклор, який, як відзначає один із радянських бульбознавців — Ю. Мельничук, був дуже поширений за часів діяльності бульбівських підрозділів¹⁵⁵.

Розробляючи плани подальшої діяльності своїх підрозділів, Т. Бульба-Боровець 5 жовтня 1943 р. видав наказ:

“1. Скрізь, де можливі сутички з переважаючими силами червоних, бандерівських партизанських загонів, відділи УНРА розформовуються і переходять у підпілля.

2. Абсолютно ніде не організовувати опору регулярній Червоній Армії в її поході на Захід.

3. Стримати населення від всяких виступів проти нового окупанта, щоб не викликати зайвих репресій і не нести несвоєчасних і даремних жертв.

4. Посилити діяльність органів УНРА у підпіллі окремими наказами та інструкціями. Для досягнення нашої цілі ми повинні сьогодні три-

матися строгої конспірації і підпілля, щоб завтра знову вийти зі зброєю в руках”¹⁵⁶.

Однак така тактика не врятувала бульбівців. Від лютого 1944 р. частини охорони тилу військ 1-го Українського фронту і органи НКВС розпочали низку операцій, спрямованих проти націоналістичних формувань. Порівняно з УПА, члени якої спирались на досвідчене оунівське підпілля, загони УНРА виявилися більш уразливими й зазнавали великих втрат¹⁵⁷. Регіон їхніх дій дещо звузився. За даними радянських органів, він обмежувався територією в лісах між Сарнами, Костоподем та Олевськом, тоді як бандерівці контролювали північні райони Рівненської області та північно-західні райони Волинської області¹⁵⁸. Слід зазначити, що навіть район між Костоподем, Сарнами та Олевськом бульбівці ділили з радянськими партизанами¹⁵⁹.

Після вимушених боїв з частинами регулярних військ Радянської армії підрозділи УНРА були позбавлені можливості підпорядковуватися у своїй діяльності єдиному керівному центрові. Окремі польові командири почали діяти на свій страх і ризик. Поступово діяльність бульбівських загонів завмирає. Однак не всі вони були розпущені. Про це свідчить і звернення начальника управління НКВС Рівненської області Трубнікова від 15 грудня 1944 р. до учасників УНРА, УПА, членів ОУН, УГВР, в якому їх закликали вийти з підпілля і припинити терор. Натомість їм гарантувалися життя та громадянські права¹⁶⁰. Було також вжито різних заходів, щоб дискредитувати повстанців у очах місцевого населення. У зверненні керівників УРСР до населення західних областей наголошувалось: “Ваш ворог — не тільки німецькі розбійники. Ваш ворог — згряя німецько-українських націоналістів”¹⁶¹. Відповідно до постанови ДКО СРСР сім’ї активних учасників загонів УНРА і УПА були депортовані. Для боротьби з повстанцями був задіяний весь пропагандистсько-ідеологічний та репресивний апарат радянської влади.